
РОЗДІЛ III ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

*О.П. Кривобок
(м. Ніжин)*

НАРИС ІСТОРІЇ РУП-УСДРП НА ЧЕРНІГІВЩИНІ на початку XX ст. – ШТРИХ ДО ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ РЕГІОНУ

Сьогодні налічується досить багато досліджень, присвячених різним аспектам виникнення та розвитку перших політичних партій в Україні. Однак, попри це, небагато істориків беруться за завдання простежити їх зв'язок із конкретними областями України і з'ясувати внесок партійних організацій до регіональної історії. В результаті вчителі й викладачі, розглядаючи проблеми краєзнавства, змушені іноді і досі опиратися на праці радянського періоду (наприклад, ту ж саму "Історію міст і сіл УРСР"), незважаючи на свідомі й несвідомі помилки, допущені при їх створенні.

Спробуємо розглянути цю проблему на прикладі політичної історії Чернігівщини початку XX ст., узявши за головний предмет виникнення та розвиток українських політичних партій у регіоні. Окремі згадки про останні містяться у перших студіях, що виходять з 10-х рр. XX ст.¹ Звичайно, йшла мова про партійні організації на терені Чернігівської губернії також і в масштабних працях 20-х років XX ст.², причому особливою детальністю відзначається дослідження А. Ріша. У подальші десятиліття тема українського політичного руху була мало популярною з відомих причин. Натомість широко заповнилася ця ніша в 90-ті рр.³ При всіх беззаперечних досягненнях останніх досліджень, особливо праць В. Головченка й А. Павка, зауважимо все ж, що регіональна історія організацій РУП-УСДРП, зокрема на Чернігівщині, подана дуже вибірково, що і природно з огляду на предмет розгляду цих останніх.

Цілком логічно, що брак повноти мусять компенсувати регіональні та місцеві дослідження. І дійсно, зібралося немало видань, присвячених історії Чернігівщини початку XX ст. й окремим її аспектам. Але праці радянської доби при всьому багатому та цінному фактичному матеріалі, в них поданому, розглядають політичну історію односторонньо, під суворим контролем марксистсько-ленінських установок. Деякі з них присвячені взагалі політичним подіям або процесам безвідносно щодо партійного розподілу їх учасників⁴, інші – лише історії організацій РСДРП

(більшовиків)⁵. Нарешті, узагальнюючі праці 60-х – 80-х рр. XX ст. або лише побіжно звертали увагу на український політичний рух, або не звертали зовсім⁶. Дослідження 90-х рр. того ж століття й останнього часу теж вирізняються значною вибірковістю та несистемністю. Деякі з них – це просто коментування джерел, введених до наукового обігу, або містять загальні відомості про діяльність РУП⁷. Тому нічого дивного в тому, що єдина праця, яка претендує на узагальнення⁸, має, насправді, історіографічний характер і переважно висвітлює діяльність окремих партій у губернії у загальноукраїнському контексті. В унісон з нею чернігівські дослідники Т. Демченко й В. Онищенко констатують практичну недослідженість історії діяльності РУП на чернігівських землях⁹.

Узявши до уваги все сказане, поставимо за мету простежити в статті виникнення та діяльність Чернігівської організації РУП до її розколу на УСДРП і “Спілку”. Джерельну базу дослідження становлять документи жандармерії, судові справи й листування правоохоронних органів, а також листи, зосереджені у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Києві; спогади, матеріали преси, партійні звіти, листи, наявні у так званому фонді А. Жука в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління, а також спогади і матеріали, опубліковані у журналах “Летопись революции”, “Сіверянський літопис” й ін. Детально загальний масив джерел з історії політичного руху на Чернігівщині проаналізовано в статті Р. Дмитрука¹⁰.

Зародження Революційної української партії на Чернігівщині слід пов’язувати з гуртковою роботою серед гімназичної молоді та частково студентства у кінці 90-х рр. XIX ст. – на початку 1900-х рр. XX ст. Про цю статтю залишилися численні спогади¹¹. Саме вона поряд із загальновідомими проявами кризи в ідейно-духовному й економічному житті імперії, які проявлялись і на Чернігівщині, підготувала ґрунт для утворення осередків РУП. Характерно, що найсприятливіші умови для українського руху виникли у Ніжині*, тоді як в інших містах домінував російський вплив. Натомість саме його гуртки дали цілий ряд осіб, які стали активними діячами українського політичного руху різних напрямів**. Крім того, Ніжин мав найкращий зв’язок із Києвом (та відповідно партійним центром РУП) з-поміж великих міст Чернігівщини, тому й став головним осередком партійної роботи у губернії***. Тому

* Ніжин на початку XX ст. називали “українськими Афінами” через порівняно високу, як для провінційного міста, насиченість навчальними закладами.

** Наприклад, з Ніжина походили М. Ткаченко, П. Канівець, О. Лола – майбутні активісти Української соціал-демократичної Спілки, хоча працювали поза рідним містом.

*** Як зазначав А. Жук, хоча деякі видання видавалися під назвою Чернігівська вільна громада РУП або Вільна громада РУП на Чернігівщині, насправді такої організації не існувало, а під цією останньою діяла обласна організація Чернігівської губернії в Ніжині [Ф. 3807. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 53 г].

ясно, що перша організація РУП на Чернігівщині виникла саме тут, що стало логічним продовженням діяльності учасників гуртків.

Сама гурткова робота мала невизначений за ідеологією характер. О. Мерклінг, майбутній партійний активіст, залишив характерну згадку: “...Я однаково проковтував і “Очерки экономического развития России” П. Струве, і “Про козацькі часи на Україні”, однаково не розумів ні того, ні другого ...та горів бажанням почати роботу”¹². М. Троцький згадував, що першими почали поширювати брошури РУП поряд з іншою літературою учасники українофільської громади Ніжина в 1901–1902 навчальному році. Ця остання не ставила метою соціалістичну пропаганду, але літературою скористалися учасники гімназичного соціалістичного гуртка, які почали агітацію серед місцевих робітників цегельні та ремісників. “Вся наша агітація, – згадував М. Троцький. – ...обмежувалася спочатку тим, що ми читали робітникам головним робом “Селянина” і робили відповідні пояснення”¹³. Незалежно від нього, самостійно почав поширювати літературу РУП та інших партій О. Мерклінг, притягнений за це до слідства. Можливо, брали участь у цьому й інші особи. Наскільки можна судити зі спогадів, якоїсь чіткої організації в перші роки не існувало, а були просто групи прихильників соціалістичних ідей, які бралися за поширення їх українською мовою, як більш доступно для місцевого населення. Очевидно, саме тому матеріали, зібрані А. Жуком, про конференції та з’їзди РУП, вказують, що перші зародки її з’явилися у губернії під кінець 1902 р., на час I з’їзду партії, причому в офіційних органах останнього вони ще не згадані. Щоправда, В. Головченко, а за ним Колесник й інші в своїй монографії наводять факт діяльності Ніжинської організації РУП до 1902 р., але не зазначають джерел інформації. Однак у січні 1903 р. “Гасло” вказало серед шести комітетів партії Вільну громаду РУП у Чернігові. Наймовірніше, це був ніжинський осередок (див. примітку 3). Це ж повідомлення використав і В. Дорошенко, зазначаючи, що представників Чернігівської громади на I з’їзді партії не було. Взагалі, партійна робота на той час ще не набула системності (як й ідеологія), зв’язок організацій між собою був слабким¹⁴. Зародження РУПівської групи лишилося майже непоміченим і для місцевої охоранки: “Политический обзор” по Чернігівській губернії за 1903 р. взагалі не розрізняє існуючих організацій, а підкреслює лише в цілому широке розповсюдження соціал-демократичної пропаганди та гуртків¹⁵.

Проте поживавлення й чіткості набуває діяльність Революційної української партії у Ніжині саме 1903 р. Уже навесні 1903 р. Д. Дорошенко, прибувши до Ніжина за дорученням “Північної громади” з Петербурга, застав тут чимало знайомих: Б. Баланіна, Калиновського, П. Дятлова,

О. Корольову, С. Солохненко і М. Троцького¹⁶. Щоправда, спогади останнього відносять це пожвавлення на літо, з приїздом на канікули студентів, більш досвідчених у революційній роботі. Серед останніх незабаром виділилась своєю активністю К. Чайковська (або Чайківська). Приблизно в той же час організаційна робота почала поширюватися й на села Ніжинського та сусідніх повітів¹⁷. У лютневому номері “Гасла” на с. 32 надруковано першу програмну відозву Чернігівської (Ніжинської) вільної громади із закликом агітації проти самодержавства за Українську соціальну революцію і відозвою до місцевої інтелігенції “прилучитися до її праці”¹⁸. Тоді ж, у лютому 1903 р., з’явилася й перша відозва цієї громади до населення, надрукована в київській підпільній друкарні накладом 1000 примірників, яка починалася словами “*Під могутнім впливом розвиваючогося капіталізму...*”. Наступна відозва була випущена вже восени на гектографі. Вона закликала селян до страйку під час копання буряків¹⁹. Жандармерія отримала навіть відомості про плани влаштувати підпільну друкарню в Броварах для потреб Чернігівської вільної громади (з 1904 р. – комітету).

Факти свідчать про прямий зв’язок та тісний контакт Чернігівської групи РУП з організаціями Києва і Санкт-Петербурга. Перш за все це були особисті зв’язки. На Чернігівщині у 1904 р. активну роботу проводив М. Порш – один з лідерів партії, якого в 1903 р. було кооптовано до Центрального комітету. Восени того ж року, після арешту Д. Антоновича, до ЦК кооптували київського студента (родом з Ніжина) А. Гука²⁰, який не поривав зв’язку з рідним містом. Саме активна робота Порша стала основою його сильного особистого й ідейного впливу серед чернігівських осередків РУП, котрі не пішли за Д. Антоновичем у другій половині 1905 р., на відміну від інших організацій партії на Лівобережжі, значна кількість яких перейшла до “Спілки”²¹ (за винятком окремих активістів, наприклад, О. Мерклінга і М. Галагана). Завдяки праці М. Порша на Чернігівщині його ідеї поділяли більшість тутешніх активістів РУП. Зокрема А. Жук згадував, що його однодумцем був Гук, а також, що вплив Порша сприйняли в Ніжині К. Чайковська, С. Солохненко, П. Дятлов та ін.²²

Цікаво з цього приводу поглянути на дискусії на з’їзді членів РУП у грудні 1904 р., котрий поклав початок розколу партії на УСДРП і “Спілку”. Серед його делегатів Чернігівщину представляв М. Порш (під псевдо “Чацький”), від Центрального комітету був А. Гук (вони ж від ЦК разом з Козиненком перевіряли мандати), а від Північного комітету (Санкт-Петербург) – В. Мазуренко й Б. Баланін (псевдо “Бойко”), останній з яких, до речі, теж був пов’язаний із Ніжином, де вчився в гімназії разом з П. Дятловим. „Чацький” почав перепалку з Гуком щодо

Північного комітету, який планували усунути зі з'їзду. Проте Гук з Баланиним таки відстояли право Петербурзького комітету бути представленим останньому²³. Після нього (який справжнім з'їздом, властиво, і не став) М. Порш залишився у Львові (хоча ненадовго, згодом він повернувся на Східну Україну), а А. Гук виїхав в Україну, де через деякий час був арештований у Фастові. Це, а також інші обставини спричинили його відхід влітку від справ партії, що видно з листування її лідерів. Однак Чернігівський комітет уже набрав достатньо сил, щоб обійтися й без нього. Згідно з його звітом за травень 1905 р. (напевно, приуроченому до так званого "попереднього з'їзду РУП в червні), керівний центр у самому Ніжині складався з 3-х осіб. Крім них, до міського осередку входив 1 пропагандист, 2 пропагандистських робітничих гуртки по 5 осіб, близько 20 учнів гімназій і технічного училища, а також гурток інтелігентів (12 осіб) та ще 10 якихось "хуліганів". Осередок підтримував зв'язки з 15 селами і військом, мав потребу в друкарні й власному періодичному органі. Згідно з травневою резолюцією ЦК партії, з 1555 крб, розкладених по комітетах на її потреби, Чернігівський мав поставити 175 крб (Київський та Харківський – по 200 крб)²⁴. Окрім вищезгаданих осіб, у 1904 р. до Ніжина після ув'язнення повернувся О. Мерклінг і вступив до РУП (перед тим він працював у Катеринославі в організації РСДРП). Він згадував, що "моя участь у діяльності організації обмежувалася головним чином до ведення гуртків шкільної молоді й робітничих гуртків", причому намагався стримувати учнів від радикальних виступів, з приводу чого між ними виникали непорозуміння. Після учнівсько-робітничої демонстрації 19 березня 1905 р. Мерклінг переїхав тимчасово до іншого міста²⁵.

Видавнича діяльність комітету в 1904 р. була непомітною. За винятком відозви до селян Володькової Дівиці, виданої у травні 1904 р. (надрукована як додаток до статті Демченко Т., див прим. 7), А. Жук відносить до, власне, ніжинських видань лише листівку до жителів с. Веркіївки, та й то, можливо, остання була випущена місцевим осередком партії. Ця пасивність компенсувалася широким розповсюдженням листівок і літератури Київського комітету партії, закордонних видань. Не цуралися при цьому й літератури інших революційних партій, наприклад, «Искры» РСДРП, що дало підставу в радянський період усіх політичних активістів Ніжина, у кого її вилучали, зарахувати "оптом" до лав російської соціал-демократії, хоч це далеко не відповідало дійсності. Особливий акцент у той час ставився на антивоєнній агітації, яка, за свідченням партійної преси, мала найбільший успіх серед селян.

За спогадами, записаними А. Жуком від М. Троцького в 1930 р., останньому допомагали обслуговувати підпільну друкарню Київського

комітету Револуційної української партії дві єврейки з Ніжина – Есфір Євзерова та Мері, “що хилилися до жидівського соц.-дем. Бунду, а працювали у РУП”. Після того як восени 1904 р. їхня необережність звернула на друкарню увагу мешканців Сирця, останню перевели в Ніжин і організували вдома в К. Чайковської²⁶. Можливо, саме з цим пов’язаний значний прорив у видавничій діяльності, що стався в 1905 р. (щоправда, більшість відозв тиражувались усе-таки на гектографі. Напевно, друкарня з якихось причин почала діяти лише влітку). Детальніше ознайомитись із цим можна за опублікованим звітом комітету в “Сіверянському літопису” № 4 за 2004 р. Але цифри вражають: 21 відозва, спільний наклад яких становив за червень-вересень 9880 примірників (зокрема у вересні – 4730). Якщо додати до цього закордонну літературу та видання київського комітету, цілком справедливим щодо Ніжина та його округи буде твердження “Искры” про українських революціонерів: “Як снігом було засіяно їхніми листками Україну”²⁷.

На початку Першої російської революції комітет розростається. Одним із найбільших філіалів Чернігівського комітету РУП стала організація у Глухові. Перша згадка про поширення в місті української революційної літератури з’явилась у “Гаслі” за квітень 1903 р. Найімовірніше це було спорадичне потрапляння нелегальних видань. За спогадами Д. Дорошенка, поштовх революційній роботі надали селянські заворушення, пов’язані зі спаленням цукроварні Терещенка в Хуторі-Михайлівському. Більш детально виникнення організації пояснює звіт рупівського активіста, який підкреслює, що спочатку він провадив роботу по згуртуванню єврейських робітників і лише після заснування Бундівського осередку узявся за розгортання агітації серед українських робітників²⁸.

Перший партійний осередок РУП з’явився 17 травня 1905 р. й складався з трьох осіб. Характерно, що він заявив про приєднання до Київського, а не Чернігівського комітету. Напевно, організатор безпосередньо підпорядковувався ЦК РУП, з яким і узгоджував свою діяльність, а точніше – з М. Поршем. Ще один цікавий факт, який пов’язує глухівських партійців з ним – це формулювання першої відозви, виданої від імені “Української соціал-демократичної організації РУП у Глухові”, котра серед інших вимог ставить домагання “незалежної (автономної) України”²⁹. Як зазначається в спогадах опонентів М. Порша – М. Галагана та Баска – на той час він один з небагатьох у партії пропагував ідеологію самостійності України, а точніше широкої автономії на основі економічного й політичного відокремлення. З цим погоджуються сучасні дослідники, зокрема В. Головченко, В. Колесник та ін., які підкреслюють: Порш вважав, що РУП повинна мати ґрунтовну національну програму з ухилом до унезалежнення України від Росії³⁰. Таким

чином, вищезгаданий факт підкреслює його роль у розбудові Револьюційної української партії на Чернігівщині. Щоправда, зв'язок з Ніжином теж існував (імовірно, також не без участі М. Порша). Так, у червні 1905 р. на Трійцю в Глухові на ярмарку розкидали відозви, виготовлені у Ніжині, з приводу поразки в Цусімській протоці російської ескадри. Нарешті, у документах осені того ж року Глухівський осередок числиться в складі Чернігівського комітету, хоча докладних відомостей про неї останній не подає. Напевно, відносинами комітету з Глухівською організацією відав Петро Дятлов. Під час його арешту у листопаді жандарми виявили два листи єдиного достовірно відомого активіста глухівського осередку Н. Шумицької, в яких згадано приїзд Дятлова у Глухів від комітету і його виступ на захист української мови, яку “надо даже искусственно насаждать”. На неї було покладено роботу в місті, яка їй не подобалася, тому що доводилося “вести дело с людьми, которых насильно приходится завлекать”³¹. За А. Жуком, саме Шумицька написала фінансовий звіт про стан глухівської організації, поданий у № 4 “Сіверянського літопису” за 2004 р., як документ № 3.

Наступним етапом діяльності влітку стало поширення впливу серед робітників Глухова та навколишніх селян (роботу відразу чітко поділили на три райони). 24 червня з ініціативи осередку почався страйк місцевих столярів, яким за відсутності його лідера керував якийсь студент з Одеси. До кінця літа організація утворила осередки і по селах повіту: найбільший – у Березі, а також у Ямполі, Собичевому, Слоуті, Свессі. Ядро організації налічувало 22 особи. В ній було окремо виділено “Центральну групу” з 4-х чол. Неорганізованих прихильників партії нараховували 100–120 осіб у Глухові й по селах³². Організація проводила активну видавничу діяльність: видали (на гектографі) 4 відозви самостійно (1 – програмна, 2 – до робітників, 1 – до учнів) загальним тиражем 500 чи 600 примірників, і ще дві спільно з Бундом – накладом у 400 примірників. Видавець іменував себе як “Глуховская соц.-дем. организация РУП”³³. Очевидно, саме з роботою партії в були пов'язані події в селі Собичеве. Євстафій Писарець та Іван Іващенко у листопаді 1905 р. заохотили селян на сході обрати свого окремого старосту для стеження за поміщиком, щоб той продавав ліс лише місцевим селянам за низькою ціною. Крім старости, обрали уповноважених, підписали спільний наказ, який потім був знищений. Писарець намагався привезти професійного агітатора Євтушенка з Шостки, щоб заохотити селян приєднатися до Селянського союзу, але справа не вдалась, оскільки його заарештували³⁴.

Ніжинський комітет РУП мав широко розгалужені контакти з іншими регіональними, а іноді й закордонними центрами, як за посередництвом

ЦК партії, так і самостійно. Про контакти з Петербурзьким комітетом уже йшлося. 28 березня 1905 р. жандармська агентура зафіксувала поїздку з Ніжина до Катеринодара на Кубані Павла Мохира – учасника осередку РУП, який уже 2 роки був під наглядом, з метою поширення нелегальних видань. Усе ж неясно, однак, чи існували систематичні зв'язки з Кубанню. 3 травня 1905 р. К. Чайковська повідомляла М. Порша про можливість перевезення транспорту (очевидно, нелегальної літератури) через російсько-пруський кордон. 14 червня зібрання активістів комітету у Ніжині постановило послати одного з них за “получением разных нелегальностей”. Маршрут його мав пролягти через Київ, де слід було отримати провідника до кордону. На останньому провідник повинен був вказати особу, котра переведе через нього, а та в свою чергу вкаже на того, хто надасть необхідний товар.

За даними, надісланими представниками РУП на конференцію по розподілу між революційними партіями Росії грошей, зібраних німецькими соціал-демократами 28 вересня 1905 р. у Цюріху, Ніжинська організація міських робітників налічувала 150 душ, набагато меншими були осередки в Конотопі та Прилуках (по 25–30 осіб, для порівняння – у Харкові 60–75, Полтаві 250–300)³⁵. Приблизно до того ж часу (кінець вересня) відноситься звіт про роботу Комітету РУП на Чернігівщині. Його дані загалом відповідають попередній цифрі й дають уявлення про структуру організації. Її утворювали, власне, комітет із трьох осіб (один відповідав за сільську роботу, другий працював з робітниками та учнями технічного училища, ще один відав технічними справами, зокрема виданням і розмноженням листівок, та займався зносинами з “районом” – очевидно, місцевими осередками в губернії), а також окремі групи й гуртки з осіб різних категорій, пов'язаних з партією. Так, існувала загальна пропагандистська група з 7 осіб, серед робітників діяли робітничача (напевно, організаційна) група з 8 чол. та три пропагандистські гуртки (разом 17 осіб). Серед учнів технічного училища працювала організаційна група та три гуртки. Окремо від них діяла організація середніх шкіл, яка об'єднувала 6-8 гуртків учнів чоловічої й жіночої гімназій. Окрім них, звіт дає відомості про приблизно 100 осіб так званої “маси”³⁶. Судячи зі звіту і повідомлень жандармерії, це були ніжинські робітники, ремісники та молодь, котрі відвідували більш-менш регулярно заходи партосередку, особливо так звану “біржу”*. Поряд з активістами

* За спогадами М. Равича-Черкаського, під біржою у 1905 р. розуміли місце зустрічей членів партійних організацій, зокрема робітників у вільний час (у Ніжині, наприклад, це був міський або графський сад), де вони збиралися групами, вели агітацію і дискусії на політичну тематику (Див. “Летопись Революции”. – 1925. – № 5–6). За відомостями В. Головченка, в РУП ідею “бірж” висунув М. Порш.

гуртків їх теж вважали членами РУП. Як бачимо, партійна організація мала чіткий функціональний поділ, який забезпечував налагоджену роботу. А. Жук взагалі вважав, що організація середніх шкіл самостійно видала 2 відозви. Роботою з учнівською молоддю, як уже згадано, займався О. Мерклінг, який, проте, вимушений був зробити перерву після березня. Однак уже 11 червня останнього помітили на таємних зборах молоді у Графському міському саду, а 3 вересня козаки захопили в урочищі “Ветхе” його разом з П. Дятловим, учнями технічного училища й представники міської молоді³⁷.

Маємо цікаву нагоду звірити дані партійного звіту зі звітом представника жандармерії у Ніжинському повіті про революційну діяльність. Якраз дані по РУП тут представлені найкраще. Згідно з цими документами, активні діячі партії з Ніжина поширювали свою діяльність на повіти Глухівський, Кролевецький, Конотопський і Борзнянський. Основні види діяльності – поширення листівок та усна пропаганда на зборах в околицях Ніжина й сіл. Звіт вказував на озброєння прихильників партії для протидії поліції револьверами і ножами. До ніжинського активу РУП віднесено С. Солохненко, К. Чайковську, О. Наркевич, І. Гладкого, фельдшерів Є. Шалит та О. Бельмаса, а також студентів С. Пастернака, П. й О. Дятлових, А. Гука, Потапова, Остроградського, братів Свідерських, З. Складарську “и многие другие”. Підкреслено в звіті вплив “революционных деятелей” на розвиток глухівської організації РУП. На рахунок партії жандарми відносили демонстрації, влаштовані у Ніжині 19 березня, 1 липня і 19 вересня 1905 р. (щодо першої це спірно, вона виникла стихійно через учнів, які знаходилися під впливом партії – авт.). Як сказано в звіті, “Нежинский кружок У.Р.П. [РУП – авт.] ...вполне выяснен, а также местонахождение тайной типографии у студента Пастернака”³⁸. За 1905 рік в губернії жандарми зафіксували 8 видань РУП. Активнішу видавничу діяльність вела тільки РСДРП, яка мала 25 видань, тоді як есери – лише 3.

Актуальною проблемою залишається встановлення співвідношення між чисельністю та впливом різних партійних осередків у Ніжині (не кажучи вже про губернію). Судячи з наявних даних, найбільшими серед них (принаймні в 1904–05 рр.) були соціал-демократичні: РУП, Бунд і РСДРП. Окрім них, існували організації анархістів, які поширювали агітацію переважно серед учнівської молоді, й есери. Однак на той момент вони поступалися вищеназваним. Характерно, що комітет РУП активно підтримував Бунд проти групи “Іскри”³⁹ і, до речі, не лише в Ніжині, а й у Глухові, де звіт партійного осередку РУП змальовує як власну політичну поразку поширення впливу РСДРП на масу робітників, серед яких проводив роботу його агітатор⁴⁰. Співпраця Бунду з РУП у

Ніжині була тривалою. Так, у кінці квітня 1905 р. обидва осередки обговорювали спільне святкування 1 травня тощо. Втім, вищесказане не виключає випадків співпраці всіх соціал-демократичних груп в організації антиурядових виступів. Наприклад, з приводу страти виконавця замаху на пристава в Ніжині у вересні 1905 р. всі три осередки випустили спільну відозву накладом 100 примірників, організували страйк студентів історико-філологічного інституту, працівників крамниць, гімназії та демонстрацію молоді. Порівнюючи революційні організації Ніжина, М. Равич-Черкаський зазначив, що “Наиболее богата культурными силами была РУП”, тоді як осередок РСДРП не мав гарних кадрів. Зате до нього “наезжали товарищи из Киева и других мест, которые прочитывали рефераты и доклады на злободневные ... темы и приглашали на эти доклады представителей других организаций”⁴¹. Загалом, мабуть, більшість виступів у Ніжині в 1905 р. влаштувалися спільними зусиллями цих осередків, хоча в офіційних публікаціях кожній з них представляла їх як свою власну заслугу (так, першу ніжинську демонстрацію 19 березня 1905 р. орган РУП подає як українську ініціативу, а В. Щербаков – як організовану членами РСДРП).

Звіт дає відомості й про мережу РУПівських осередків у губернії. В Ніжинському повіті одним з найбільш оброблених революційною агітацією було містечко Веркіївка. Щоправда, чомусь зазначено, що праця тут велася з перервами і лише під осінь 1905 р. почалася організація партійних гуртків. Однак повідомлення в “Праці” за лютий 1905 р. вказувало, що систематична партійна робота Ніжинського комітету у селі велась уже близько року. Повідомлення жандармів фіксують тут групу прихильників соціал-демократичних поглядів, одним з лідерів якої був Ю. Гаврилей, а учасниками Кука, Раковець, Бурдиський та ін. Вони збирали жителів села або в прилеглому лісі, або на хуторі у Гаврилея, де незабаром було встановлено гектограф. Робота їхня протікала без особливих ускладнень через повний безлад серед місцевих правоохоронців: місцевий пристав з урядником, знаючи практично в обличчя більшість із місцевих революціонерів, закривали очі на пропаганду внаслідок кумівства й безпробудного пияцтва, а також особистих амбіцій пристава, якого давно не підвищували по службі. Саме в таких умовах весною 1905 р. відбулися ряд підпалів хат і клунь заможних селян, а на вулиці знайшли записку, де вони мотивувалися покаранням односельців за те, що не дали розгромити економію Терещенка⁴². Одним з активістів РУП, який працював у Веркіївці, були колишній вчитель Суярко, а також Я. Гужовський. Їх присутність було зафіксовано на сходках 11 та 12 червня. Суярко був давнім прихильником РУП. Сам родом із Веркіївки, він працював учителем у Красилівці Остерського повіту й, напевно,

саме тут від гуртка Галагана в Оглаві почав отримувати партійну літературу. Потім став продавцем “монопольки” і був арештований на початку 1904 р. у с. Сальному Ніжинського повіту в зв’язку з поширенням нелегальних видань⁴³.

Восени 1904 р. з’являються відозви РУП у Сосницькому повіті. Хто займався їх розповсюдженням тут, невідомо. Але в одному з великих сіл повіту – Макошине – в 1905 р. діяв чималий осередок партії. Була така група також у Кролевці, але в звіті комітету вона чомусь не згадана, хоча названа в іншому звіті, складеному у Києві та надісланому до Львова 29 вересня 1905 р. (мабуть, це був вищезгаданий звіт для конференції в Швейцарії). Можливо, причина в тому, що не в усіх місцевостях губернії партійну роботу вели ніжинські активісти, але, як буде видно далі по глухівських матеріалах, дехто співпрацював безпосередньо з Київським комітетом. Скупо повідомляють звіти й про роботу організацій у Прилуках і Конотопі, які далеко поступалися чисельністю та активністю Ніжинській, хоча зв’язок революційних груп Ніжина й Прилук став помітним ще навесні 1904 р. В Конотопі, крім того, дуже сильний вплив мала РСДРП, особливо серед робітників залізничних майстерень, хоча наступного року її організація перейшла до “Спілки”.

Як бачимо із звітів, основну увагу Чернігівський комітет на звертав на найближчі села і містечка Ніжинського та прилеглих повітів. Зокрема активно поширювалась література й велася пропаганда в Салтиковій Дівиці, Дорогинці, Ровчаку, Степановці, Кунашівці, Кукшині, Плисках, Носівці, Кошелівці, Пашківці, Бобрику. Водночас деякі зв’язки мабуть існували і з північними повітами губернії – Новозибківським, Стародубським та іншими, хоча там революційну роботу монополізували російські партії й Бунд. Про це свідчать повідомлення у “Гаслі” з цих місцевостей. Неясно згадано про осіб, які симпатизували РУП, і в звіті Глухівської організації. Можливо, ці зв’язки підтримував П. Дятлов, котрий був родом із Стародуба. Один з листів, знайдений у нього під час обшуку 30 листопада 1905 р., був надісланий з цього міста й повідомляв про роботу на користь “освободительного движения”, а також містив прохання: “Когда будете ехать, привезите малороссийских книжек”⁴⁴. Окремий осередок, пов’язаний з комітетом, існував також у с. Бикові та Петрівці Козелецького повіту. Тут навіть випущено було в 1905 р. власну відозву, згадану у звіті⁴⁵.

Одним із виступів, який став переломним для революційного руху в Ніжині й наймовірніше був організований спільно всіма революційними партіями, стала акція 18–19 жовтня 1905 р., пов’язана з повідомленням про вихід маніфесту імператора про надання громадянських прав і свобод. Детальне її висвітлення виходить за рамки статті. Зазначимо,

однак, що джерела дозволяють прояснити ставлення до цих подій ніжинських революціонерів. Видання маніфесту комітет РУП сприйняв як симптом агонії існуючого режиму. У негайно виданій листівці він закликав : “Товарищи! Свежие газетные известия рисуют нам то критическое положение, в котором очутилась Россия в течении последних дней... Борьба двух стихий началась. Борьба страшная, неведомая доселе России... Самодержавие судорожно мечется... Долой насилие над гражданами! Долой самодержавие! Долой государственную думу! Да здравствует свободный политический строй! Да здравствует демократическая республика!” Міський голова М. Лілеєв, який опублікував цю листівку, покладав усю відповідальність за виступ на РУП⁴⁶. Можливо, він згущував фарби. Адже навряд чи інші осередки у той час сиділи, склавши руки. Але, дійсно, партія взяла значну участь в організації акції. Серед студентів інституту, які виступали на мітингу, С. Пастернак та С. Остроградський були активними діячами РУП. Ставлення останньої до маніфесту 17 жовтня цілком підтверджується у листівці Київського комітету партії за першу половину листопада “К обществу”, яка закликала до збройного повстання під лозунгом установчих зборів і демократичної республіки⁴⁷.

У відповідь на страйк та мітинги, організовані ніжинськими революціонерами й частиною інтелігенції, прихильники самодержавства, побачивши неконтрольований розвиток подій, відповіли теж радикальним чином, влаштувавши найбільший у ніжинській історії єврейський погром. Під час нього, який тривав до 24 жовтня, головний удар був спрямований не лише проти євреїв, а й усіх революціонерів, зокрема місцевих студентів. Через це більша частина активістів РУП покинув Ніжин. П. Дятлов, К. Чайковська, С. Солохненко і деякі інші перебралися до Києва, де першого було незабаром арештовано, а решта включилася в роботу Київської організації (щоправда, К. Чайковська згадувала, що її відкликали, але це теж, мабуть, було пов’язане з ніжинським погромом). У кулуарах II з’їзду партії їх зустрів А. Жук, хоча до учасників його вони не належали. Надалі вони працювали у київській організації. К. Чайковська й П. Дятлов були навіть обрані кандидатами до ЦК УСДРП на III з’їзді партії.

Додатковою обставиною, яка змушувала партійних активістів покинути Ніжин, очевидно, була та, що місцеві жандарми майже повністю з’ясували особовий склад осередку (хоча і не знали його структури та ієрархії). Вже на початку листопада був складений список діячів партії у Ніжині й губернії. Окрім перелічених вище, до нього ввійшли О. Пуцило, студент історико-філологічного інституту, гімназист Кузьменко, вчителька О. Лосина, С. Шовковська, Пікус, В. Солохненко, студент

В. Слоницький, С. Щербак, Малишенко (напевно, Малашенко, саме так він згадувався в донесеннях – *авт.*), Воїнкова, І. Запісочний, І. Баклан, Ф. Мохир – всього у списку 27 осіб. До останнього додавалася детальна інструкція про порядок проведення обшуків у 10 осіб, яких вважали головним активом, причому їх слід було проводити одночасно з аналогічними в Києві, Полтаві (у Г. Криницького), Лубнах, Катеринодарі ⁴⁸. По суті це був план ліквідації партійної мережі на Лівобережній Україні. Невідомо, чи був він здійснений, але мабуть, революціонери зрозуміли, що за таких обставин продовжувати попередню роботу неможливо. В додаткових списках до РУП віднесено ще 12 осіб, зокрема згадуваних уже Я. Гужовського, Я. Суярка та Ю. Гаврилея, а також присяжного повіреного Є. Киселевича. Слід відзначити, що відомості по інших революційних партіях у цій справі не зовсім повні, а то й плутані. О. Мерклінга, наприклад, віднесено до російських соціал-демократів, хоча він щойно відійшов від РУП до “Спілки”. Ослаблення Чернігівського комітету відбиває лист, знайдений в арештованого у Києві П. Дятлова, з Ніжина від представника групи гімназистів – якогось Ас. Він повідомляє, що учні склали проект союзу середньої школи і надіслали останньому для редагування, “так как у нас теперь многие члены организации разъехались и потому не хватает ни рук, ни времени для этого” ⁴⁹.

Інші документи, знайдені в того ж Дятлова при обшуку 30 листопада, засвідчують, що восени 1905 р. РУП почала, нарешті, налагоджувати роботу у Чернігові. Про це свідчить лист звітти студента В. Голубця, а також лист О. Андрієвської. Останній повідомляє про труднощі в роботі: якийсь конфлікт з молоддю, нестачу ораторів тощо. Більше того, жандарми вилучили щойно написаний лист Дятлова представнику “Черниговской группы Р.У.партии”. Він зазначив, що не писав, бо не було часу за постійними роз’їздами (партійними? – *авт.*), запитував, чи встановила група зв’язки з робітниками та селянами, чи влаштовувалися сходки й мітинги, як посувається збір грошей на видавництво і газету, вказував можливих ораторів на зібраннях та радив звернутися за допомогою до Ніжинської групи (очевидно, там все-таки залишилась частина активу) ⁵⁰. Додаткову інформацію знаходимо в згаданому списку жандармерії за 10 листопада, який зараховував до членів РУП у Чернігові, крім О. Андрієвської, Й. Дроздова й відомого письменника М. Коцюбинського. Вона здається малоймовірною з огляду на критику рухівцями старшого покоління українських діячів. А втім, у листі Коцюбинського за 29 листопада 1905 р. зазначається: “У нас всі сподіваються лише смертельного бою, в якому або поляжемо, або перемажемо. Короткозорому оптимізму немає місця. Ніяка спокійна робота зараз неможлива” ⁵¹. Отже, інформація жандармів могла мати підстави. Може, саме

цей зв'язок з РУП мав на увазі В. Дорошенко, зазначаючи, що УСДРП успадкувала ідеї старшого покоління українських патріотів – М. Коцюбинського й Лесі Українки⁵².

Судячи із знайдених листів, а також вищезгаданих зв'язків Дятлова з північними районами та Глуховом, можна припустити, що останній був правою рукою М. Порша в організації партійної мережі у губернії, поділяючи його ідеологічні позиції. Водночас вважаємо, що потребують додаткового вивчення дані В. Головченка про те, що П. Дятлов разом з А. Гуком очолював Ніжинський осередок РУП⁵³. Адже у самому Ніжині не менше, а то і більше працювали К. Чайковська, С. Пастернак, С. Солохненко. Та й комітет складався з трьох осіб. До того ж А. Гук був членом ЦК партії.

Стан організації УСДРП у Ніжині після 1905 р., судячи з наявних відомостей, ніколи так і не досяг того піднесення, що був весною-восени того року. Лист Б. Матюшенка Поршу в Петербург у березні 1906 р. коротко повідомляв, що “в Ніжині зараз діла обстоять скверно. Всіх розігнано”, натомість “в Прилуці дещо тримається... туди поїхав Ціхоцький”⁵⁴. Проте все ж поступово робота відновлювалася, хоча найкращі організатори виїхали з міста. Серед активістів, що залишилися, А. Жук назвав якусь Галю, що приїжджала в Київ у партійних справах на початку березня. Продовжував підтримувати зв'язки з Ніжином М. Порш. Лист невідомого за 10 червня 1906 р. згадує про його приїзд та розмови з учасниками Ніжинського осередку партії про скликання конференції Чернігівського району. Характерно, що в іншому місці згадано, що місцеві організації з Чернігівщини просили вислати професіонала для постановки роботи, але їм відмовлено через нестачу кадрів. Однак для роботи в самому Ніжині людей вдалося знайти, судячи з листа якогось Андрія (мабуть, це був А. Жук) теж за 10 червня, який писав про закладення спілки бондарів у місті, організацію спілки кравців, існування 5 гуртків, біржі з участю 40–50 осіб, влаштування масовок по 60–70 осіб, інтелігентського гуртка⁵⁵. Але ймовірно, що ці досягнення були результатом співпраці з Бундом. Про співпрацю партій свідчить поява відозви від імені “бюро передвиборчої кампанії при ніжинських організаціях РСДРП, Бунду й УСДРП”, розповсюдженої в Ніжині у грудні 1906 р. (за її розповсюдження заарештували двох столярів – Г. Гартовського та А. Сердюка). Такі ж листівки поширювалися у січні 1907 р. у с. Володькова Дівиця разом з відозвами “Спілки” і листівками українською мовою, набраними російським шрифтом, з підписом: “Организация Украинської соціал-демократичної партії и Російської соціал-демокр. роб. партії”⁵⁶.

Ослаблення організації в Ніжині зменшило й зв'язки з осередками

УСДРП у губернії. В записках А. Жука згадано протест Макошинської організації у 1906 р. проти ігнорування потреб місцевих осередків та прохання надіслати професіонала для організації роботи. Водночас деякі з цих останніх не зменшили активності. Так, у 1906 р. власну відозву випустила “Ічинська громада УСДРП” в однойменному містечку Борзнянського повіту. Мабуть, до неї належав студент Санкт-Петербурзького університету А. Гущенко, який влаштував збори селян і вів антиурядові розмови взимку 1905–1906 рр. у місцевій земській школі⁵⁷.

Матеріали III з’їзду УСДРП 4–10 квітня 1907 р. фіксують серед учасників делегатів Прилуцької, Ніжинської й Макошинської організацій⁵⁸, причому вони названі окремо. Тож, напевно, єдиної губернської партійної мережі не існувало. Десь у серпні 1907 р. відбулася конференція осередків партії Козелецького та Ніжинського повітів. Справами УСДРП у Ніжині займався головним чином Г. Чайковський, працював зокрема з робітниками. Крім нього, згадано як активістів якихось Охріма і Пастернака, напевно, Степана. Але вони не переймались особливо партійною роботою. Пастернак займався поширенням українізації серед шкільної молоді⁵⁹. Надалі із спадом революції затихає й активність місцевих груп. Доповідь УСДРП соціалістичному конгресу в Копенгагені так змальовує ситуацію на місцях: скрізь існує ґрунт для агітації та бажання закладати організації. “Але серед місцевої інтелігенції абсолютний брак людей, що хотіли б і могли б працювати в масах”⁶⁰. На партійну нараду влітку 1908 р. серед 10 учасників прибули представники (а може, представник?) від Прилуцької та Ніжинської організацій. Остання згадка по участь колись потужної організації Ніжина у партійних нарадах припадає на 1911 р.

Як бачимо, Чернігівський комітет у своєму виникненні та розвитку поділив долю всієї партії. Створений на основі невизначеного, але радикального і протестного молодіжного руху кінця 1890-х – початку 1900-х рр., він спочатку мав характер стихійного пориву, виражаючи не стільки певну ідеологію, скільки, як влучно помітив О. Висоцький, специфічний тип свідомості, який лише орієнтувався на марксистські постулати як певний дороговказ. Безсумнівно, створення комітету стало справою молоді революційної інтелігенції (можна навіть сказати, проінтелігенції, адже головний актив її становили вчорашні гімназисти). Становлення й зміцнення організації відбувалося під пильним наглядом М. Порша, котрий вплинув на ідейне обличчя значної частини її лідерів. Комітет провадив широку видавничу діяльність, агітацію як у місті, так і по селах та містах Чернігівщини, поступово формуючи під керівництвом ЦК партії цілісну організаційну мережу. Критичним моментом у його діяльності став жовтень 1905 р. й погром революційних груп

та євреїв у Ніжині, на який наклався ще і внутрішній розкол партії на УСДРП та “Спілку”, а також пильність місцевих жандармів. Після 1905 р. діяльність Чернігівської організації слабне й поступово затихає в умовах наростаючої реакції.

Водночас ряд проблем, пов’язаних з темою українського революційного руху на Чернігівщині на початку XX ст. ще чекають детальнішої уваги. Це і розвиток партійної мережі, до встановлення якої зроблено лише перші штрихи, й більш точне з’ясування персонального списку осіб, які розбудовували РУП, а також доля її осередків після 1905 р. Ще більш актуальною, хоча дуже копіткою, залишається праця над неупередженим висвітленням діяльності інших, як українських, так і неукраїнських партій та політичних організацій на Чернігівщині. Але можливо, колись ми дочекаємося появи ґрунтовних досліджень з важкої й повчальної політичної історії краю на початку XX ст.

¹ *Дорошенко В.* Революційна Українська Партія (РУП). 1900–1905 рр. Нарис історії української соціал-демократичної партії. – Львів–К., 1921; *Степанюк В., Довбищенко Я.* З історії українського соціал-демократичного руху (1900–1918). – Х., 1918.

² *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. Революційна Українська партія (РУП). – Бм., 1926; *Риш А.* Очерки по истории «Спилки» // *Летопись революции.* – 1925. – № 2; – 1925. – № 3.

³ *Головченко В.І.* Від “Самостійної України” до союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Х., 1996; *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття. Дослідження. – К., 1996; *Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П.* Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907. – К., 1998; *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні кінця XIX ст. – 1917. – К., 1999; *Політична історія України. XX ст.: У 6 т.* – К., 2002–2003. – Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – 2002.

⁴ *Дроздов О.* Як “зустрічали” на Чернігівщині “Конституцію 1905 року” // *Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали.* – К., 1928; *Його ж.* Аграрные волнения в Черниговской губернии в годы первой революции. – М., 1925; *Шкловский Г.* Ученческое движение 1905 года на Черниговщине // *Летопись революции.* – 1925. – № 4; *Олійник Л., Гора О.* Селянський рух на Чернігівщині в 1905–1907 рр. – К., 1959; *Левина К.Р.* Революционные события 1905 года в Нежинском историко-филологическом институте // *Збірник наукових робіт студентів.* – Ніжин, 1957.

⁵ *Щербаков В.* Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902–1917). – Харків, б.р.

- ⁶ Ніжин і Ніжинщина. Історичний нарис. У 2-х кн. На правах рукопису. – К., 1962; Ніжинщина (історико-економічний нарис). – К., 1964; Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти тт. Чернігівська область. – К., 1972.
- ⁷ Шевченко В., Демченко Т. До історії діяльності РУП на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 3–8; Кривобок О.П. Документи про партійне життя Чернігівщини у 1905 році // Сіверянський літопис. – 2004. – № 4. – С. 55–61.
- ⁸ Дмитрук Р. Політичний рух на Чернігівщині (кінець XIX – початок XX ст.) // Молода нація: Альманах. Спецвипуск: 2000. – К., 2000.
- ⁹ Демченко Т.П., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Вип. 3. Чернігівщина на початку XX ст. 1900–1917 рр. – Чернігів, 1998. – С. 22.
- ¹⁰ Дмитрук Р. Джерела вивчення історії політичного руху в Чернігівській губернії 1890–1917 рр. (До визначення проблеми) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 34–41.
- ¹¹ Чайковська-Бухановська К.Я. Ніжин в моєму житті / Фонди Ніжинського краєзнавчого музею. – Рукопис, 1962; Данилов В.В. Нежинская гимназия в конце прошлого века. Машинопис. – Ленинград, 1960.
- ¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 167.
- ¹³ Там само. – Арк. 168.
- ¹⁴ Дорошенко В. Революційна Українська Партія ... – С. 15.
- ¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. (далі – ЦДАУК). – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од.зб. 100. – Арк. 8–11.
- ¹⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 170 зв.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 168.
- ¹⁸ Там само. – Од. зб. 6. – Арк. 43 зв.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 45.
- ²⁰ Там само. – Од. зб. 10. – Арк. 51.
- ²¹ Там само.
- ²² ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Од. зб. 34. – Арк. 40.
- ²³ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 38–40.
- ²⁴ Там само. – Арк. 90–91.
- ²⁵ Там само. – Од. зб. 4. – Арк. 184–184а.
- ²⁶ Там само. – Од. зб. 8. – Арк. 86.
- ²⁷ Цит. за Грицак Я.Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С. 84.
- ²⁸ Кривобок О.П. Документи про партійне життя Чернігівщини у 1905 році // Сіверянський літопис. – 2004. – № 4. – С. 58.
- ²⁹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 90.
- ³⁰ Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Вказана праця. – С. 51.
- ³¹ ЦДАУК. – Ф. 318. – Оп. 1. – Од. зб. 1060. – Арк. 2 зв.
- ³² Кривобок О.П. Вказана праця. – С. 58–60.
- ³³ ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 90.
- ³⁴ ЦДАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 795. – Арк. 150, 156–158, 160–163.
- ³⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Од. зб. 20. – Арк. 12.
- ³⁶ Там само. – Од. зб. 21. – Арк. 18–19.

- 37 Ніжин і Ніжинщина... – С. 36.
38 ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 157. – Арк. 4 і 4зв.
39 *Равич-Черкаський М.* Мои воспоминания о 1905 годе // *Летопись революции.* – 1925. – № 5–6. – С. 316–317.
40 *Кривобок О.П.* Вказана праця. – С. 59-60.
41 *Равич-Черкаський М.* Вказана праця. – С. 316–317.
42 ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 326. – Арк. 85 зв.
43 ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од.зб.4. – Арк. 181а, зв.
44 ЦДІАУК. – Ф. 318. – Оп. 1.– Од.зб.1060. – Арк. 2 зв.
45 ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 96.
46 *Лилеев М.* Нежинская революция и контрреволюция // *Исторический вестник.* – 1906. – № 4. – С. 161–162.
47 ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од.зб. 1. – Арк. 86.
48 ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 157. – Арк. 40 і зв.
49 Там само. – Ф. 318. – Оп. 1.– Од. зб. 1060. – Арк. 2 зв.
50 Там само. – Арк. 3–4.
51 *Коцюбинський М.* Твори в 6 томах. Т. 5. – К, 1961. – С. 438.
52 Цит. за *Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П.* Вказана праця. – С. 78.
53 *Головченко В.І.* Вказана праця. – С. 72.
54 ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 125.
55 Там само. – Арк. 146, 149.
56 ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 795. – Арк. 21, 31.
57 Там само. – Од. зб. 1191. – Арк. 19 і зв.; ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 228.
58 ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 112 зв.
59 Там само. – Од. зб. 4. – Арк. 179–180.
60 Там само. – Од. зб. 10. – Арк. 146.